

СТАТТІ

УДК 94(477.7)“17”(43.03)

Тарас Чухліб

ОСОБЛИВОСТІ ТУРЕЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНА
Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті на основі опублікованих і архівних документів розглянуто турецьку складову зовнішньої політики гетьмана Б.Хмельницького, з'ясовується самостійне значення відносин з Османською імперією, а також їх місце у процесі реалізації принципу полівасалітетності України. Вказано на частковий успіх Б.Хмельницького у справі досягнення фактичного протекторату з боку Туреччини та на перетворення турецького напрямку зовнішньої політики на традицію для низки наступних українських гетьманів.

Початок українсько-турецьких відносин у ранню модерну добу світової історії, очевидно, слід віднести до 1621 р. Саме тоді султан Осман II напередодні Хотинської війни запропонував старшині Війська Запорозького перейти на його бік. У випадку підтримки українців Османська імперія зобов'язувалася підтримати утворення козацької держави зі столицею в Києві чи Кам'янці-Подільському¹. Окремі джерела засвідчували, що однією з причин позбавлення влади тогочасного запорозького гетьмана Яцька Бородавки (Нероди) стала підозра у його таємних стосунках з представниками турецького уряду². Згідно з висновками дослідників цього питання, у 1624 р. Військо Запорозьке укладає союзницький договір з Кримським ханством³. Саме цей козацько-кримський договір наклав значний відбиток на підписання мирних угод гетьмана Богдана Хмельницького з ханством, а також Османською імперією через чверть століття.

Відносини вже одержавленого Війська Запорозького з турецькими султанами, починаючи від сміливої публікації у 1876 р. статті Миколи Костомарова про Б.Хмельницького як «данника Отоманської Порти» й до цього часу, перебувають у полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників, які інколи дотримуються протилежних позицій у своїх висновках відносно оцінки стосунків Чигирини зі Стамбулом. Підтримуємо точку зору Ярослава Федорука, який відзначив, що поки не буде віднайдено автентичних текстів українсько-турецьких договорів середини XVII ст., цю тему й надалі обгортатиме пелена припущень, які можна буде трактувати лише на рівні гіпотез⁴. Разом з

1 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К.,1995. – С.471; Podgorodecki L., Raszba N. Wojna Chocimcka 1621 roku. – Krakow,1979. – S.71.

2 Tretjak J. Hitoria wojny Chocimskiej (1621). – Krakow,1921. – S.150.

3 Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Запоріжжя,1998. – С. 160-161; Сас П. Політична культура українського суспільства. – К.,1998. – С. 163–164; Фаизов С. Первый крымско-запорожский военный союз // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.5. – К.,2005. – С.197-208.

4 Федорук Я. Коментарідо статті І.Крип'якевича “Турецкая политика Богдана Хмельницкого” //

тим, дослідження попередників та вже відкриті джерела дозволяють стверджувати, що гетьман Б.Хмельницький протягом свого правління декілька разів проводив досить активні переговори про прийняття османського протекторату.

Є відомості, що вже восени 1647 р. до Бахчисарая і Стамбула було відправлено козацьке посольство, яке мало заручитися турецькою й татарською підтримкою у майбутньому повстанні українців проти влади Речі Посполитої⁵. Ця місія завершилася укладенням у березні 1648 р. українсько-кримського військового договору, який передбачав взаємну допомогу проти ворогів, а також згоду Б.Хмельницького направити козаків для допомоги султану в Кандійській війні з Венецією⁶.

На початку 1648 р. українське козацтво розпочало війну за утвердження “прав і привілеїв” Війська Запорозького в межах Речі Посполитої. Однак непоступливість польської влади призвела до того, що керівництво повсталих на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким задумувалося над прийняттям протекторату якогось із монархічних дворів – Криму, Трансильванії, Москви, Швеції або ж Туреччини. Як заявляв у серпні 1649 р. з цього приводу сам Б.Хмельницький “...я буду триматися того пана (монарха. - Т.Ч.), який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці”⁷. Політика, направлена на утвердження міжнародної легітимації через прийняття протекторату будь-кого із іноземних монархів відбувалася майже одночасно в усіх вищезазначених геополітичних напрямках і була обумовлена специфікою *status quo* Війська Запорозького (а воно, незважаючи на повстання проти влади Речі Посполитої, включно до початку 1654 р., перебувало у номінальній залежності від польсько-литовських королів). Такі зовнішньополітичні заходи поступово трансформувалися в політику, яка передбачала полівасалітетну підлеглисть новоутвореного під час революційних подій державного організму⁸.

Безумовно, творцем такої політики був ніхто інший, як гетьман Б.Хмельницький. Опираючись на довголітні традиції міжнародної діяльності українського козацтва він зумів, відмовляючись від королівської зверхності, забезпечити входження козацької держави до міжнародної спільноти на умовах визнання себе васалом турецького султана, а потім і московського царя. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої. У посланні гетьмана до воєводи

Український археографічний збірник. – Вип.10/11. – К.,2006. – С.196.

5 Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в XIV – XVIII вв. – Запорожье 1993. – С.44 – 45.

6 Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К.,1993. – С.103; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 180.

7 Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т. 1. – Отд. III. – К., 1898. – С. 464.

8 Чухліб Т. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. – К.,2003. – С.34.

Руського воєводства Адама Киселя від 3 червня 1648 р. вперше письмово викладена думка про можливість звернення Війська Запорозького “за порадою до іншого пана (тобто, іноземного володаря – Т.Ч.)”⁹. Хоча, як можна зрозуміти з уточнення “...бо знаємо, що не з волі Й[ого] К[оролівської] М[илості] над нами таке королівське беззаконня чинилося”, Хмельницький поки що не збирався цього робити, а лише дипломатично натякав польському воєводі про можливу зміну “пана” - протектора в разі невиконання королем вимог козацтва.

Після смерті короля Речі Посполитої Владислава IV гетьман Б.Хмельницький відразу ж відправив дипломатичне посольство до Стамбула. Згідно з дослідженнями відомого сходознавця О. Прицака, вже влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом було укладено угоду сюзеренно-васального типу¹⁰. Інший історик В. Степанков віднайшов у архівосховищах Львова та Вроцлава документи, які свідчили про те, що це посольство мало просити у султана “прийняти його (Б.Хмельницького. – Т.Ч.) під свою оборону і надати допомогу проти поляків”¹¹. На основі даних листа польського шляхтича Л.М’ясковського, російський дослідник Б. Флоря зробив висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством полковника Филона Джалалія (восени 1648 р. той вдруге відправився до Туреччини) в напрямку отримання османської протекції¹². Як засвідчують джерела, в обмін на заступництво султана Б.Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського й Волоського князівств, надавати в разі потреби посильну військову допомогу Порті, давати “рабів” на турецькі галери, а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам’янець-Подільський¹³.

Укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією - лише ведення переговорів щодо прийняття османської протекції) у 1648 р. кладе початок формуванню полівасалітетної зовнішньої політики гетьманського уряду Б.Хмельницького. Протягом наступного року гетьман продовжував міжнародну політику щодо зміни протекції - про це свідчать його листи до московського царя, продовження переговорів з послами Османської імперії, переписка з трансільванським князем та урядовцями Кримського ханства. Однак жодна з цих “високих” сторін (окрім хіба що Криму) не могла забезпечити своєї військової присутності в Україні й тим самим допомогти реальному утвердженню влади Б.Хмельницького, яка перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку. Тому не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Військо

9 Там само. – С. 44, 46.

10 Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. – С. 177-192.

11Цит. за: Степанков В. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648 – 1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. – К., 2005. – С.24.

12 Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина (далі КС). – 2001. – № 3. – С. 92.

13 Там само.

Запорозьке спробувало знову добитися прихильності іншого династичного зверхника - монарха в особі султана Мегмеда IV. Згідно з дослідженнями Миколи Костомарова визнання османського протекторату над козацькою Україною відбулося протягом 1649–1650 рр.¹⁴ Додатковим підтвердженням цього факту є те, що на початку квітня 1649 р. турецький султан наказав кримському хану та сілістрійському паші підтримати Б.Хмельницького¹⁵.

О. Прицак і Л. Прицак-Гвоздик засвідчують, що підписання другого “османсько-козацького” договору відбулося трохи пізніше – у другій половині 1650 – 1651 рр.¹⁶ На нашу думку, очевидно, тоді між Чигирином і Стамбулом було укладено лише торгіву угоду, яка називалася “Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі” (т.зв. Чорноморська конвенція). У її першому пункті відзначалося, що “Цісар Й. М. Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому (Середземному. – Т.Ч.) морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти за своєю волею зупинятись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів”¹⁷.

Українське керівництво, з огляду на ненадання Московською державою військової підтримки, влітку 1650 р. активізувало свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського воєначальника у Стамбулі Бекташ-аги та очаківського бея Мурад-паші з проханням допомоги у відновленні стосунків з султаном Мегмедом IV. У відповідь турецьким володарем було направлено до Чигиринна посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р.¹⁸ Наслідком перебування турецького урядовця в Україні став лист Б.Хмельницького до турецького султана. У ньому обумовлювалися попередні умови, згідно з якими Українське гетьманство погоджувалося на турецький протекторат. Чигирин зобов'язувався: “Проти кожного неприятеля (султана. - Т.Ч.) стояти”; “у держави Вашої цесарської (султанської. – Т.Ч.) милості не вдиратися”; “у згоді перебувати з татарами... на віки в приятельстві ходити”; з відома султана і кримського хана свої “військові справи

14 Костомаров Н. Богдан Хмельницький данник Османской Порты // Он же. Исторические монографии и исследования. – Кн.5. – С.Пб.,1905. – С.606.

15 Степанков В. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією. – С.27 – 28.

16 Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. – Харків, 2003. – С.127 – 141.

17 Собрание государственных грамот и договоров. – Т.III. – М.,1822. – С.444 – 447; Документи Богдана Хмельницького. - С.619 – 622; Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657. – К.,1998. – С.67 – 70.

18 Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 554-555; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 93.

чинити”¹⁹. Чеський сходознавець Ян Рипка віднайшов лист Мегмеда IV до Б.Хмельницького від 10 серпня 1650 р., в якому відзначалося: «... повідомили ви нас, що ви вірно і щиро прагнете бути підданцем нашого могутнього двору і належати до числа слуг, обнятих нашою ласкою..., то і це ваше прохання вислухано, і ми вас у підданство прийняли...»²⁰. Правда, очевидно, це султанське послання, з невідомих причин, так і не було відправлене до гетьмана.

Відповідь і пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник Антін Жданович, який разом з Осман-агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії. Очевидно, протягом 7-20 вересня 1650 р. послами Хмельницького в результаті переговорів з великим візирем були обумовлені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманства султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV взяти козацьку державу під свій захист було вручення А.Ждановичу перед від’їздом до України “булави дорогоцінної” для передачі її Б.Хмельницькому²¹. Разом з ним до Чигирин повернувся й Осман-ага, що повинен був викласти гетьману пропозиції султана. Турецький посол був на прийомі у гетьмана на початку грудня 1650 р.²².

Як дослідив М. Грушевський, українсько-турецькі переговори завершилися у березні наступного року “формальним признанням України васальною державою Оттоманської імперії”²³. Такий висновок відомий вчений зробив на основі дослідження тексту султанської грамоти на ім’я гетьмана, де відзначалося про згоду турецького монарха протегувати Україні²⁴. Прийняття гетьманом Війська Запорозького васальної залежності від Порти у 1651 р. підтвердив і видатний польський османіст Зігмунд Абрахамовіч²⁵.

Тоді ж Б.Хмельницький намагається добитися зовнішньополітичного визнання через оформлення династичного шлюбу свого старшого сина Тимоша з донькою молдавського господаря В. Лупула, який, до речі, перебував під владою турецького султана²⁶. Але в цьому випадку, за тогочасною політико-культурною традицією, лише сини Тимоша й Розанди Хмельницьких-Лупулів вважалися б “принцями крові” й могли б здійснювати свої владні повноваження щодо тієї чи іншої території. Крім того, формуванню князівської династії Хмельницьких могли завадити і суб’єктивні фактори

19 Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі - Акты ЮЗР). – Т. VIII. – С.Пб., 1875. - С. 354; Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 – 1657 pp. – С.130.

20 Rypka J. Z korespondence Vysoke Porty z Bogdanem Chmelnickym //Z dejin Vychodni Evropy a slovenstva: Sbornik venovany Jaroslavu Bidlovi. – Praga, 1928. – S.346 – 350.

21 Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911. – С. 139; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. - С. 94.

22 Воссоединение Украины с Россией. Сб. документов (далі – ВУсР). - Т. II. – М.,1953. – С. 185.

23 Грушевський М.Історія України-Руси. - Т. IX. - Ч. I. - К., 1996. - С. 54.

24 Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Opr. Z. Abrachamowicz. – Warszawa, 1959. – P. 331.

25 Abrachamowicz Z. Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651)// Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – Vol. XIV. – №1 – 2. – P.137 – 138.

26Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – С. 317-319; Прицак Л. Із досліджень про державу Богдана Хмельницького. – Харків,2003. – С.166 – 167.

(як-то вбивство когось із подружжя або потенційних нащадків), що і підтвердилося невдовзі, коли у 1653 р. було смертельно поранено гетьманича.

Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І.Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. у Відень про те, що козаки були звільнені від данини султану й мали одне зобов'язання - нести військову службу на користь нового сюзерена²⁷. Мегмед IV також надіслав Б.Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого.

Однак як тільки дійшло до практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі. Навесні 1651 р. Б.Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янця-Подільського. Коли ж у червні кримський хан, всупереч своїм попереднім зобов'язанням, не підтримав українську армію в битві з поляками під Берестечком, гетьман звернувся з проханням до Мегмеда IV, щоб "кримським людям учинити ... допомогу" українцям²⁸. В обмін на наказ султана до хана про підтримку Хмельницького, Порта змусила останнього погодитися на зміну попередніх домовленостей. Тепер Українське гетьманство (так само, як Молдавія та Волощина) було змушене платити данину султану. Крім того, гетьман мав надати в розпорядження Османської імперії певну кількість війська для її війни з Венецією²⁹.

Розуміючи, що Кримське ханство, незважаючи на вказівки Стамбула, знову може зрадити, а грошей у військовому скарбі було не так багато і кожен бойовий полк перебував на особливому рахунку, з огляду на війну з Польщею, Б.Хмельницький вирішив укласти черговий договір про підданство Війська Запорозького Речі Посполитій. Ще раніше, в листопаді 1650 р., Б.Хмельницький заявляв, начебто "виправдовуючись" перед Яном II Казимиром за стосунки зі "сторонніми панами" - турецьким султаном, московським царем, трансільванським князем і кримським ханом: "...рятуючи наші голови і запобігаючи нашому лиху, мусимо шукати собі [інших] приятелів"³⁰. А після військових невдач української армії в 1651 р. гетьман Б.Хмельницький та генеральна старшина у вересні того ж року склали присягу на вірність "королеві і Речі Посполитій"³¹, яка скріплювала укладену між ними Білоцерківську угоду. До її підписання спонукала військова поразка українців під Берестечком. Реакція Порти на укладення у вересні 1651 р. Білоцерківського перемир'я між гетьманом і королем була досить негативною, адже тепер плани реального поновлення турецького протекторату над Україною знову відклалися на невизначений термін.

Однак одразу ж після акту присяги королеві український гетьман

27 Жерела до історії України-Руси. - Т. XII. - С. 164.

28 Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza / Wyd. K. Wójcicki. - Т. II. - Warszawa, 1846. - Р. 199.

29 ВУСР. - Т. III. - М., 1954. - С. 143.

30 Універсали Богдана Хмельницького. - С. 63.

31 Грушевський М. Історія України-Русі. - Т. IX. - Ч. 1. - С. 365-367.

вислав своє посольство до Москви з проханням військової допомоги і повідомленням у листі до царя, в якому, зокрема, говорилося: "... Прийняли перемир'я з гетьманами коронними і Річчю Посполитою.., і сподіваємось на ласку Господа Бога і на ласку Його Царської Величності"³².

Після примирення Хмельницького з королем під Білою Церквою йому знову потрібно було "виправдовуватися", тепер вже перед іншим династичним володарем - султаном Османської імперії. Основною причиною українсько-польського перемир'я, яку виклав гетьман у листі до Мегмеда IV від 4 листопада 1651 р., було запізнення татарських орд при поєднанні з козацькою армією перед початком Берестецької битви. Але, незважаючи на це, Українське гетьманство залишалося у "братерському" союзі з Кримським ханством. Окрім того, Б.Хмельницький наголосив на своєму бажанні й надалі визнавати зверхність турецької влади: "...Як також хочемо бути вірнопідданими і В[ашої] Ц[есарської] (тобто, султанської. – Т.Ч.) М[илості]"³³. Навіть більше, гетьман знову звернувся до султана з проханням дати наказ хану йти на підтримку козакам, адже "...ляхи, гарантовані укладеним миром, перейшли на відпочинок за Дніпро; побивши їх, легко примусимо решту піддатися під владу В[ашої] Ц[есарської] М[илості] (султана. – Т.Ч.)"³⁴. Ці прохання були повторені у черговому листі Б.Хмельницького до Мегмеда IV від 27 листопада того ж року³⁵.

Наступного, 1652 р., Ян II Казимир змусив українського гетьмана вибирати між польською і турецькою протекцією - у березні він запропонував йому негайно виступити у військовий похід проти Османської імперії. Але Б.Хмельницький дипломатично відмовив королю. А через деякий час у листі до коронного канцлера А.Лещинського від 24 червня 1652 р. відверто заявив, що якщо король не накаже припинити наступ на землі Українського гетьманства, то він "змушений буде шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати"³⁶. Невдовзі ці погрози втілилися у відновленні гетьманом більш тісних дипломатичних стосунків з Османською імперією, а потім і з Московським царством.

На початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке посольство козацької України. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Б. Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків надіслати йому "прапор" і барабан³⁷. Б. Флоря, слідом за М. Грушевським, відзначав, що після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке повинне було розглядатися як частина Османської імперії (на зразок Молдавії та

32 Цит. за: Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – С. 296.

33 Архів Головних актів давніх у Варшаві (далі – АГАД у Варшаві). – Ф. "Архів Коронний". – Відділ "Козацькі справи". – Папка 42. – Спр. 27. – № 6; Документи Богдана Хмельницького – С. 226.

34 Документи Богдана Хмельницького. – С. 226.

35 Там само. - С. 233-234.

36 Бібліотека музею Чарторийських у Кракові. – Теки Нарушевича (далі – ТН). – № 146. – Арк. 211 – 216; Документи Богдана Хмельницького. – С. 266–267.

37 Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących. – Т. I. – S. 204-205.

Волощини), а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію³⁸. Ідучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України “велике” посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало у Чигирині з середини травня до кінця червня 1653 р. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, де говорилося про те, “щоб був гетьман у підданих султана”³⁹. Окрім того, він вручив Хмельницькому “корону (очевидно, шапку. – Т.Ч.), і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан”. Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Мегмед IV надасть йому військову допомогу у вигляді 10 тисяч вояків сілістрійського паші й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов’язання монарха Османської імперії як протектора України і разом з тим володаря-сюзерена відносно гетьмана-васала Б. Хмельницького⁴⁰.

Обов’язки Війська Запорозького як залежної держави перед султанською владою за пропозицією турецького посольства були наступними: 1) передача під султанське управління Кам’янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності⁴¹. Також Б. Хмельницький, разом з усією старшиною, мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалось зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме - скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередній українсько-турецький договір.

Така рада відбулася наприкінці червня - на початку липня 1653 р. і на ній, після довгих суперечок, було відхилено не лише умови турецької сторони щодо підданства, але й положення українсько-турецького договору, який був укладений перед тим гетьманом та султаном. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Б.Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів зі Стамбула український правитель, відправляючи назад турецьких послів, говорив їм: “...города (Кам’янця-Подільського. - Т.Ч.) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатої... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу”⁴².

Причина відмови полягала не лише у надмірних вимогах Туреччини, але й у тому, що варіант з прийняттям османського протекторату був, на нашу думку, всього-на-всього певним відволікаючим маневром української дипломатії. Він мав відволікти увагу урядових кіл Речі Посполитої від головного напрямку зовнішньої політики Війська Запорозького, яке, починаючи з 1649 р., намагалося

38 Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 98-99; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – К., 1931 – С.784, 1545.

39 ВУСР. - Т. III. – С. 289, 302.

40 Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654 – 1657. – Ч. I:1654 р. – Львів, 1996. – С.73.

41 Там само.

42 Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 101.

отримати протекцію “православного володаря” - царя Московської держави. З іншого боку, декларація бажання прийняти зверхність Османської імперії використовувалася Б. Хмельницьким як своєрідний засіб тиску на Алексея Михайловича з метою змусити його прийняти рішення “вступитися” за “одновірців” перед Польською короною.

Елементом тиску на московський уряд, як вже зазначалося, була політика переконання царя в серйозності українсько-турецьких переговорів, які тривали з початку 1653 р. і начебто мали завершитися прийняттям османського протекторату. У квітні 1653 р. про це заявили у Москві гетьманські послы Самійло Мужилівський і Кіндрат Бурляй⁴³. Саме відтоді з гетьманської канцелярії почали “витікати” тексти турецьких грамот, які відразу ж попадали у руки московських дипломатів⁴⁴. Промовистими були і висловлення самого Б.Хмельницького у розмові з посланцями путивльського воєводи Ф. Хілкова: “Не відійти мені бусурманських невірних рук... приводить мені Бог покірним бути і слугою невірному царю (султану. - *Т.Ч.*)”⁴⁵. Чи не тому однією з головних аргументацій учасників російського Земського собору була теза про те, що необхідно якомога швидше прийняти українців “під високу руку” царя, а то вони піддадуться “бусурманам”. Безпосереднім поштовхом до скликання гетьманом козацької ради у Переяславі, окрім рішення собору в Москві, стало укладення мирного договору у грудні 1653 р. між Кримським ханством та Річчю Посполитою⁴⁶. Кам’янецька угода між Бахчисараєм і Варшавою не передбачала збереження державно-політичної автономії Війська Запорозького та задоволення потреб православних на території України. Окрім того польсько-татарський мир дозволяв окупацію козацької держави коронними військами та повернення селян, міщан і більшості козаків до соціального статусу, який існував до 1648 р. в межах Польської корони⁴⁷. Після січневої 1654 р. козацької ради у Переяславі⁴⁸ “служити прямо і вірно

43 Там само.

44 Там само. – С. 102.

45 ВУсР. – Т. III. – С. 320.

46 Степанков В. Кам’янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії //Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. –К.,1995. – С.13; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України. – Ч.1. – С.15.

47 Степанков В. Кам’янецька угода й Переяславська рада. – С.6–13.

48 Відомо, що 8 січня 1654 р. на козацькій раді у провінційному полковому Переяславі не приймалася жодна угода між козацькою Україною та Московією. Лише у результаті тогорічних лютого-березневих переговорів між гетьманським і царським урядами виникли два документи - 23 пункти-“статті”, які послав Б.Хмельницький до Москви і які мали лягти в основу майбутнього договору та 11 пунктів-“статей”, які прислав до Чигирин Олексій Михайлович. Лише окремі з цих Чигиринсько-Московських “статей” (їх називають ще “Березневими”) були виконані протягом наступних років. За твердження багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків, ні українська, ні московська сторони не дотримувалися досягнутих домовленостей, а отже, можна говорити лише про номінальний царський протекторат над Військом Запорозьким. Як до, так і після Переяславської ради, Б.Хмельницький визнавав над собою зверхність турецького султана. Отже, він “лякав” одного монарха іншим і намагався протиставити один одному тогочасних династичних володарів задля здобуття “удільності” для утвореної ним козацької держави. Легенда про Переяслав, як місце де начебто “возз’єдналися два народи” почала творитися вже від часів Петра I й набула свого завершення у 1954 р. Тоді комуністичною владою СРСР було ухвалено відповідний документ, який на довгі роки спотворював історичну дійсність, а особливо її усвідомлення українською та російською

в усіх справах і повеліннях царських” погоджувалася українська сторона, але на умовах зобов’язань московського монарха “в тому всьому пожалування і милость свою царську указати”⁴⁹. Під “тим всим” мались на увазі 23 пункти прохання уряду козацької держави від 17 лютого 1654 р. до російського царя щодо її васального підданства⁵⁰. Ці побажання Б. Хмельницького і “всього Війська Запорозького” мали донести цареві послы С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря, які з кінця лютого перебували у Москві. Затримка із відповіддю московської сторони на українські побажання - цар мав погодити привезені пункти та висунути свої вимоги, згідно з яким він збирався протегувати козацькій Україні – змусила Б.Хмельницького 21 березня звернутися з додатковим листом до своїх послів. У ньому наказувалося під час ведення переговорів нагадати росіянам, що незадовго до ради у Переяславі турецький султан “...на всі статті наші і права і віри і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готовими”⁵¹.

Визнаючи номінальну зверхність московського царя Б.Хмельницький продовжує дипломатичні стосунки Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханством. У лютому 1654 р. (менше ніж через два місяці після Переяслава!) Хмельницький звертається до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії та продовжує обмінюватися посольствами з його кримським васалом⁵². Весною у Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження стосунків з Кримом⁵³. Саме тому 16 квітня Б.Хмельницький писав до кримського хана Іслам-Гірея, що Військо Запорозьке “на вічні часи” не порушить взаємної присяги про “братерський союз” і “приятельство”⁵⁴. Показовою є оцінка Б. Хмельницьким у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції: “Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана – Т.Ч.). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б ми не мали цього (домовленостей з Московською державою – Т.Ч.) робити? Бо краще мати більше друзів...”⁵⁵. У відповідь на це послання та посольство полковника С. Савича кримський хан у травні надіслав гетьману свою грамоту⁵⁶.

У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порту відправилися українські дипломати, які наприкінці травня – у

націями.

49 Акты ЮЗР. – Т. X. – С.Пб.,1878. – С. 445–452.

50 Документи Богдана Хмельницького. – С. 323-325.

51 ВУсР. – Т. III. – С. 559–560.

52 Державний архів Львівської області. – Ф.26. – Р. 1932. – Оп.4. – Спр. 629: Czerewko W.-S. Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654 – 1655. – Lwów, 1932. – Арк. 82 – 83.

53 Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.–М.,1981.– С.47.

54 Памятники, изданные Киевскою комиссиею (изд.2). – Т.III. – К.,1898. – С.193 – 196.

55 Там само.

56 Акты ЮЗР. – Т.Х. – С.Пб.,1878. – С.588–597.

червні перебували у столиці Османської імперії⁵⁷. Головною темою переговорів знову були питання про “зраду” Кримського ханства, заборону татарам нападати на Україну та прийняття Військом Запорозьким номінальної васальної залежності від султана⁵⁸. У відповідь на лист Мегмеда IV, де засвідчувалася сюзеренна присяга Хмельницькому⁵⁹, гетьман наприкінці листопада 1655 р. відповідав, що “ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV – Т.Ч.)”⁶⁰. Окрім того, козацькі послы добилися того, що до Бахчисарая був висланий турецький чауш⁶¹, який від імені султана наказав татарам припинити воювати з козаками і жити з Україною “у мирі та дружбі, як колись”⁶². Тим самим гетьман намагався забезпечити підтримку турецького монарха своїм далекосяжним планам у Придунайському регіоні та відновити дружні стосунки з Кримським ханством. Турецькі послы неодноразово перебували у Чигирині в 1656 та 1657 рр. Як дослідив І.Крип’якевич, у березні 1657 р. до Порти на чолі посольства був висланий полковник Лаврін Капуста, який 22 травня мав прийом у Мегмеда IV⁶³. Під час цієї аудієнції український дипломат, очевидно, звертався до султана з проханням вплинути на кримського хана, щоб той не відмовлявся від мирних відносин з Українським гетьманством.

Турецька політика Б.Хмельницького полягала в тому, щоб в особі Османської імперії забезпечити собі надійного союзника (через набуття номінального васалітету), й таким чином позбавити турецького султана можливості за спиною Українського гетьманства вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, мир зі Стамбулом передбачав також і мирні стосунки з Кримським ханством, військова допомога якого суттєво допомагала у війні з поляками. Чи вдалося українському гетьману втілити такі свої плани у життя? Очевидно, що цілком ні, адже татари періодично відмовляються від підтримки Війська Запорозького й переходять на бік польсько-литовського короля, що змушувало гетьмана знову шукати підтримки у Москві. Та й Османська імперія, яка була втягнута у війну з Венецією на Середземному морі, не змогла надати необхідного захисту козацькій Україні ні в 1651, ні в 1653, а ні в 1655 рр., коли оголошувалося про підлеглисть гетьмана султану.

Однак ідею набуття протекторату Високої Порти вслід за Б.Хмельницьким намагаються втілити його наступники – Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Іван Брюховецький, Степан Опара та

57 Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – С.137.

58 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.2. – С.1098 – 1099; Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – С.138.

59 АГАД Варшава. – Ф.“Архів Коронний”. – Відділ “Козацький”. – №60; Мицик Ю. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.115 – 116.

60 Документи Богдана Хмельницького. – С.461 – 463.

61 Чауш (чавуш) – службовець турецького уряду, який часто відряджався до османських провінцій для доставки наказів.

62 Санин Г. Порты, Крым и страны Восточной Европы в 50 – 60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 2. – М.,2001. – С.37.

63 Крип’якевич І. Турецька політика Богдана Хмельницького // Український археографічний збірник. – Вип.10/11. – 2006. – С.157.

Петро Дорошенко. І лише останньому в 1669 – 1670 рр. вдалося реально добитися військової підтримки турків у боротьбі за “права та вольності” козацької держави.

Taras Chukhlib

The peculiarities of Hetman B. Chmel'nyts'kyj's Turkish policy

In the article author on the base of published and archive sources examines the Turkish component of Hetman B. Chmel'nyts'kyj's foreign policy. It is elucidated the significance of relations with Ottoman Empire in itself as well as their place in the process of realization of polyvassalities principle towards the Ukraine. It is pointed out to the partial success of B. Chmel'nyts'kyi in achievement of actual protection from Turkey and to the transformation of Turkish stream of foreign relations to politic tradition for a number of following Ukrainian Hetmans.

УДК 93(477.7)“14/15”

Роман Цветков

**УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ТВОРІ Ж.-О. де ТУ
“HISTOIRE UNIVERSELLE DE SON TEMPS”(1581–1617 рр.)**

У статті вперше в історіографії аналізується фрагменти твору “Histoire universelle de son temps” (1581–1617) французького історика Ж.-О.-де Ту (1553–1617), що стосуються характеристики українського козацтва та його діяльності, а також порівнянь козацтва з іншими воєнізованими корпораціями, що існували на кордоні між Османською імперією та християнською Європою. Визначено, що де Ту, в залежності від наявних джерел та контексту, створив два протилежних образи українського козацтва: козаків-розбійників і козаків-лицарів.

Друга половина XVI ст. – час появи у Франції цілої низки багатотомних універсальних історій. Серед відомих авторів цього жанру можна виділити Бернара де Гайяна (Haillan), Жака-Огюста де Ту (de Thou) і Теодора Агриппу д'Обиньє (d'Aubigné)⁶⁴. Найбільш неупередженим з цих творів вважається робота Ж.-О. де Ту “Histoire universelle de son temps” (далі – “Універсальна історія мого часу”)⁶⁵ (має близько 130 книг, об'єднаних у 16 томів, написана латиною у 1581–1617 рр. В даній публікації використовується французький переклад тексту, що вийшов друком у XVIII ст.).

Ж.-О. де Ту (1553–1617рр.) народився в родині Христофора де Ту, який займав посаду першого президента паризького парламенту у Франції. З юних років він вивчав стародавні мови. Згодом навчався юриспруденції в університетах Орлеану і Бурже, слухав лекції Куянція у Валенсі. Одержавши освіту, де Ту почав займатися активною політичною діяльністю. Йому випало жити в епоху так званих релігійних війн у Франції між католиками та гугенотами (протестантами). Він зробив свій вибір і приєднався до партії “політиків”, що дотримувались курсу на умиротворення країни на основі компромісу. Де Ту двічі брав участь у посольствах в Італію й у Німеччину для переговорів з гугенотами. Де Ту

64 De Thou J.-Au. Histoire universelle de son temps/Trad. sur l'édition Latine de Londres, – London,1734; D'Aubigne Ag. Histoire universelle: la société de l'Histoire de France, 1886.

65 Люблинская А.Д. Источниковедение истории средних веков. – ЛГУ, 1955. – С. 325.